

Η εγγελιανή κριτική

Ο Χέγκελ πραγματοποιεί μια μετατόπιση, μια αποφασιστική μεταστροφή της έννοιας της κριτικής. Η μετατόπιση αυτή, αμφιλεγόμενη ενίοτε, παίζει σημαντικό ρόλο στους συλλογισμούς του σε ποικίλες νοητικές περιστάσεις. Όσον αφορά την κριτική, μπορούμε σχεδόν να διατηρήσουμε την κυριολεκτική, την τοπογραφική της έννοια. Πρόκειται για μια μεταβολή της θέσης της κριτικής στο πεδίο της γνώσης: αντί να βρίσκεται στο εξωτερικό του αντικειμένου το οποίο στοχεύει και αντί να τοποθετηθεί κατά κάποιον τρόπο απέναντί του, εισχωρεί μέσα σε αυτό, αφού πλέον δεν περιορίζεται στο να του επιτίθεται εξωτερικά, αλλά το ροκανίζει ενδόμυχα. Ή, για να το διατυπώσουμε καλύτερα, η κριτική, όπως την κατανοούμε συνήθως, θα συνειδητοποιήσει ότι βρίσκεται πάντα ήδη εκεί, σιωπηρά, μέσα στο ίδιο το αντικείμενό της, που άρα δεν μειώνεται πλέον σε ένα αντί-κείμενο, ένα *Gegen-stand*¹, πεταμένο μπροστά της σαν μασημένη τροφή: αλλά το αντικείμενο, μέσα από την ανάπτυξή του, καταλήγει να αυτό-καταβροχθίζεται, να ασκεί κριτική στον εαυτό του και να καταστρέφεται από μόνο του, δίχως να χρειάζεται έναν εξωτερικό εχθρό για να το πετύχει.

Στο πεδίο αυτό, όπως και σε άλλα, ο Χέγκελ επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη πρωτοτυπία και δύναμη σκέψης, δίχως να καταφεύγει πάντα εντούτοις στη σύγχυση και την ασάφεια. Δεν είναι ο πρώτος που ακολουθεί αυτήν την οδό, γενικεύει όμως και συστηματοποιεί ενδείξεις που παίρνει από αλλού: ουσιαστικά, από όλη την ιστορία της φιλοσοφίας.

Πριν από τον Χέγκελ, η απεικόνιση της θεωρητικής κριτικής πραγματοποιούνταν συχνά μέσω του μοντέλου της δικαστικής κριτικής, της διαδικασίας που προετοιμάζει την κρίση. Έτσι, έχουμε το αντικείμενο της αντιδικίας, που τίθεται υπό εξέταση, και, με αφετηρία αυτό, την πολιτική αγωγή με τα επιχειρήματά της, την υπεράσπιση με τα δικά της, τα αποδεικτικά στοιχεία, τους δικαστές, που όλα αναλαμβάνουν αντίθετους ρόλους. Ο δικαστής, πιο ορατά από άλλους πρωταγωνιστές, τοποθετείται εκτός του υπό εξέταση αντικειμένου και των αντιτιθέμενων πλευρών και τον συνδέουμε με αυτό που απομένει, επαγρυπνούμε για αυτό,

Ο J. D'Hondt είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου του Poitiers.

αφού αποτελεί προφανώς το τεκμήριο αυτού που αποκαλούμε αντικειμενικότητά του. Τον θέλουμε ανεξάρτητο από το αντικείμενο της διαδικασίας, στο εξωτερικό του, διαφορετικό από αυτό: ένα υποκείμενο απομακρυσμένο από ένα αντικείμενο και αντιτιθέμενο σε αυτό, διαχωρισμένο από αυτό χωρικά, πνευματικά ακόμη και (ηθικά). Μεταξύ τους, η έδρα. Και αντίστοιχα, η θεωρητική κριτική θεωρείται ως το εγχείρημα από το οποίο ο λόγος –ως ανώτατος αυτό-διακηρυσσόμενος κριτής– πραγματοποιεί ενώπιον του δικαστηρίου τη σύγκριση όλων των πραγμάτων, είτε πρόκειται για επιστημονική γνώση, είτε για νομοθεσία, έθιμο, συμπεριφορά κ.λπ. Από το βάθος της αναμφισβήτητα κατεχόμενης αλήθειας, ο εισαγγελέας επιτίθεται κατά μέτωπο στο λάθος, την προκατάληψη, το ψεύδος, που τελικά θα κριθούν και θα καταδικαστούν προς όφελος της αλήθειας, της ειλικρίνειας, της αρετής.

Μπορούμε να απεικονίσουμε το εγχείρημα αυτό και με άλλον τρόπο. Όλα συμβαίνουν σαν το αντικείμενο της κρίσης (ένα φυσικό όν, ένα προϊόν, μια πράξη) να είναι εκτεθειμένο στα βλέμματα –ανακριτικά υπό αυτές τις συνθήκες– και σαν οι παρατηρητές, ή ο λόγος, να περιστρέφονται γύρω του για να το εξετάσουν κάτω από όλες τις όψεις του, κυρίως για να επισκευάσουν τις ρωγμές του, τα αδύνατα σημεία του, σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουν οριστεί – αλλά δίχως να αφομοιώνονται σε αυτό, να ταυτίζονται με αυτό.

Η εξωτερικότητα

Ο Χέγκελ ανατρέπει αυτό το σχήμα. Σε τελική ανάλυση, η αληθινή, η θεμελιώδης, η συνεπής κριτική δεν μπορεί να παραμείνει εξωτερική. Όχι ότι δεν εφαρμόζεται συχνά έτσι – και ιδιαίτερα στις δικαστικές διαδικασίες, αλλά επίσης, επωφελώς, και στην επιστημονική έρευνα. Ο Χέγκελ δεν αποφεύγει να κακολογήσει ενίοτε τους αντιπάλους του από τη δική του οπτική γωνία, που είναι διαφορετική από τη δική τους και που παραμένει εξωτερική ως προς αυτήν. Μπορούμε, και σφείλουμε, να διακρίνουμε και να τιμήσουμε κατά αυτόν τον τρόπο αυτήν τη διεξαγωγή της εξωτερικής κριτικής στην προετοιμασία και την πραγματοποίηση της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Χέγκελ εξάγει δικαιολογημένα το κύρος, την ισχύ, την ομορφιά των κριτικών που απηύθυναν στο Παλιό Καθεστώς οι μεγάλοι φιλόσοφοι, ο Βολταίρος, ο Ρουσσώ, ο Ντιντερό και οι πολιτικοί. Επέρριπταν κατηγορίες στο Παλιό Καθεστώς, θεωρώντας ότι οι ίδιοι τοποθετούνταν πνευματικά και ενίοτε ακόμη και ως πολίτες έξω από αυτό, αντιμετωπίζοντάς το από την ίδια οπτική που είχαν για τον παγκόσμιο αμετάβλητο και αμετάτρεπτο λόγο.

Αλλά φυσικά, όταν τηρούμε κάποια απόσταση από τη λεπτομέρεια των γεγονότων, όταν παρατηρούμε από ψηλά την αίθουσα του κοινού, ή από όλο και πιο μακριά, ή όλο και πιο αργά, συνειδητοποιούμε τη μοναδικότητα του θεάματος στο οποίο ο

καθένας παίζει τον ρόλο του. Ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ ήταν εξίσου απαραίτητος για την επανάσταση όσο και ο Ροβεσπιέρος και υποστήριξε εξάλλου με σθένος τον ρόλο του. Η φυγή στη Βαρέν ήταν ευφυής και αν δεν είχε πραγματοποιηθεί αυθόρμητα θα χρειαζόταν να επινοηθεί για να ανέλθει μια ωραία Επανάσταση. Ο δικαστής χρειάζεται τον ένοχο, ο ένας ορίζεται από τον άλλο, και οι δύο είναι αναυτικατάστατοι. Ο νόμος μάχεται το έγκλημα, αλλά ταυτόχρονα το δημιουργεί. Μακροπρόθεσμα, δεν αναζητούμε πλέον πού βρίσκονται οι ένοχοι και πού οι δικαστές, αλλά διαβάζουμε στον τύπο της εν λόγω δίχης τον χαρακτήρα μιας εποχής, ενός πολιτισμού, ενός έθνους. Στο τέλος δεν αναρωτιόμαστε περισσότερο ποιος είχε δίκιο ή άδικο, σε μια αρχαία συνθήκη, αλλά απεικονίζουμε όλα τα ιδιαίτερα γεγονότα στο ρου της ιστορίας, όπου τείνουμε να διακρίνουμε νόμους απαραίτητους για την εξέλιξη.

Αυτή η διαφορά θέασης των πραγμάτων τείνει τελικά να επικρίνει τη νέα μόδα να μεταφράζεται στα γαλλικά η γερμανική λέξη *Prozess*² με τη λέξη *procès*³, εφόσον *Prozess* στα γερμανικά δεν σημαίνει αποκλειστικά δίχη με τη δικαστική έννοια του όρου και ως παραδειγματική εκδήλωση της κριτικής που μπορούμε να αξιολογήσουμε ως εξωτερική και δογματική, και περιοριζόταν ακόμη λιγότερο σε αυτήν την έννοια την εποχή του Χέγκελ και του Μαρξ. Ενώ από την άλλη, η λέξη *procès* στα γαλλικά δεν σήμαινε συνήθως και για πολύ καιρό παρά την τυπική δικαστική πράξη, και πολύ σπάνια ή ποτέ, θα μπορούσαμε να πούμε, τη διαλεκτική διαδικασία, που ενυπάρχει σε μια δεδομένη ύπαρξη, ή σε μια δεδομένη «φύση», και που φέρει συνημμένα, αδιάσπαστα, τις δυο αντίθετες στιγμές της διάρκειας και της παρακμής της, της συντήρησης και της καταστροφής της, της κατάφασης και της άρνησής της. Από αυτήν την οπτική, η δίχη, ή η κατά τα φαινόμενα εξωτερική κριτική, δεν αποτελεί παρά μια στιγμή που έρχεται σε αντίθεση με τη διαδικασία. Η κριτική που αντλεί χαρακτηριστικά υπερβατικότητας σε σχέση με το αντικείμενό της αντιλαμβάνεται ότι ενυπάρχει σε αυτό. Και άρα, με αυτήν την έννοια, η «*procès*» αποδεικνύεται, από ορισμένες απόψεις, ως το αντίθετο της «*processus*»⁴.

Η εγγελιανή κριτική της χριστιανικής θρησκείας —δίχως να λαμβάνονται υπόψη λεπτομερώς τροποποιήσεις— διαφέρει ολοκληρωτικά, στον γενικό της προσανατολισμό, από την κριτική που εφαρμόζαν οι γάλλοι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα: και αυτό φαίνεται ίσως με πιο άμεσο τρόπο στα γραπτά της νεανικής ηλικίας του φιλοσόφου. Ένα από αυτά φέρει αναφορικά με αυτό τον εξής εύγλωττο τίτλο: *Το πνεύμα του χριστιανισμού και η μοίρα του*. Ο χριστιανισμός δεν υπόκειται σε μια κριτική που προέρχεται από αλλού, ακολουθεί την πορεία της εξέλιξης που του επιβάλλει η ίδια του η φύση, το «πνεύμα» του, το πνεύμα στη βάση του οποίου εκτυλίσσεται και αυτό του θέτει τις παρεκκλίσεις του, τις αλλαγές του, τις αντιφάσεις του, την παρακμή του, τη μοίρα του. Ο ίδιος ασκεί κριτική στον εαυτό του: αυτό που ήταν καλό σε αυτόν γίνεται κακό με τον καιρό, ή αντίστροφα, αν και το αντίστροφο είναι σπάνιο. Υπακούει στον καθολικό νόμο που διατυπώνει ο Μερφι-

στοφελής στο Φάουστ του Γκαίτε: «Ότι γεννιέται, αξίζει να πεθάνει». Οι αρχαίες θρησκείες δεν υπέκυψαν σε μιαν αναίρεση. Δεν αναιρούμε μια φιλοσοφία – δίχως αυτήν θα μελετούσαμε ακόμη την ιστορία της φιλοσοφίας. Αλλά όλα παρασύρονται στο πέρασμα του χρόνου.

Η ενύπαρξη

Μια θρησκεία ή μια φιλοσοφία δεν κλονίζεται και δεν χάνει το κύρος της, επειδή της επιτίθενται κάποιοι κακόβουλοι, αλλά, αντίθετα, ακριβώς επειδή παρακμάζει, ορισμένα άτομα συνειδητοποιούν την πτώση της, αντιλαμβάνονται την εξασθένησή της και ανυψώνουν την τμηματική τους φωνή εναντίον της. Κατά αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον Μαρξ, το γεγονός ότι σοσιαλιστές, γενικά ουτοπιστές, καταδίκασαν τον καπιταλισμό, την οικονομία της αγοράς, δεν σημαίνει ότι το σύστημα αυτό, κατ' αυτόν, θα ξεπεραστεί μια μέρα από ένα άλλο. Αλλά επειδή ο καπιταλισμός εκδηλώνει την αχρηστία του σε στιγμές κρίσης, οι παρατηρητές που είναι σε ετοιμότητα καιροφυλακτούν τους σπασμούς του και, ασκώντας έντονη κριτική, τον κάνουν να αποκτά συνείδηση του εαυτού του και του τέλους του, το οποίο, κατ' αυτόν τον τρόπο, επιταχύνουν.

Είτε την ενστερνιζόμαστε είτε όχι, η οπτική αυτή της κριτικής διαφέρει σε βάθος από την παραδοσιακή οπτική και προωθεί συμπεριφορές επίσης διαφορετικές. Η κριτική δεν έχει ανάγκη να είναι συνειδητή για να ασκείται ενεργά. Ο Χέγκελ απέδωσε μια εξαιρετική σημασία στις αρνητικές πτυχές κάθε πραγματικότητας. Το σχολήκι εισχωρεί στον καρπό με φυσικό τρόπο. Δεν είναι όμως απαραίτητο, αφού ο καρπός μπορεί να σαπίσει πολύ εύκολα και μόνος του. Όσο για τα μεγάλα παγκόσμια, κοινωνικά, ιστορικά φαινόμενα, ο Χέγκελ μπόρεσε να απεικονίσει τον ασυνείδητο τρόπο με τον οποίο αυτό-κριτικάρονται με μια εικόνα διάσημη πλέον και κατά κάποιον τρόπο υποτιμημένη: αυτή του τυφλοπόντικα που υποσκάπτει το έδαφος σιωπηλά, δίχως κανείς να το αντιληφθεί και στη συνέχεια το έδαφος, ξαφνικά, καταρρέει. Ορισμένες καταστροφικές διαδικασίες είναι ορατές, αρκεί να κοιτάξουμε τη ζωντανή κριτική στις συγκεκριμένες μορφές της. Όπως το διατυπώνει ο Μπωντλαίρ σχετικά με τα μυθιστορήματα του Μπαλζάκ: «Δεν φταίει ο συγγραφέας, αν τα πράγματα μιλούν από μόνα τους, και τόσο δυνατά.»

Ο Χέγκελ, από την άλλη, ως καλός μαθητής του προτεσταντικού ιεροδιδασκαλείου του Τύμπινγκεν, διαθέτει για όλα ένα σύνολο αναφορών σχετικών με τις γραφές. Ανακαλώντας φιλοσοφικές θεωρίες που εξαντλούνται από μόνες τους, δίχως να έχουν στην πραγματικότητα κριτικαριστεί σε βάθος, αυτές του Φίχτε και του φίλου του, Σέλλινγκ, κραυγάζει: «Η αλήθεια είναι ότι τα πράγματα που εξαφανίστηκαν από μόνα τους τούς έφεραν εκεί που βρίσκονται. Έτσι, ολοκληρώνεται ο λόγος της

Γραφής: «όταν σωπαίνουμε, οι πέτρες φωνάζουν»¹. Υπάρχει μια πιο θεμελιώδης κριτική, πιο πραγματική, πιο αδιάσειστη από αυτήν που εκφράζεται στις εφημερίδες, στα φυλλάδια, στους λόγους. Εντοπίζεται στον πυρήνα των πραγμάτων, αφού αποτελεί την πεμπτούσιά τους. Τα κριτικά πνεύματα δεν μπορούν παρά να είναι οι αβέβαιοι ερμηνευτές της. Και όταν, εξαιτίας των περιστάσεων, αρνούνται να αναλάβουν τον έκδηλο κριτικό ρόλο τους, συνεχίζει εξίσου ατάραχα το έργο της υπόσκαψης και μια μέρα η πραγματικότητα, που τα στοιχεία έχουν καταδείξει ότι κριτκάρεται ολοφάνερα, καταρρέει ξαφνικά δίχως να έχουμε προβλέψει το γεγονός που προκαλεί αυτού του τύπου η σιωπηρή, εσωτερική και παραδόξως θεμελιώδης κριτική. Η κίνηση, η αλλαγή, η καταστροφή της κριτικής δεν έρχονται να προστεθούν στα πράγματα. Βρίσκονται μέσα σε αυτά. Το κάθε όν, το κάθε πράγμα, αποκομμένο από τις ενδόμυχες και ουσιαστικές αντιφάσεις, βασανίζεται μόνο του. Το βάσανο αυτό, είναι το *Qual* που για καιρό επικαλούνταν ο Γιάκομπ Μπαίμε, ο πιο σκοτεινός θεολόγος ή θεόσοφος, αλλά ο πιο σοφός, τον οποίο ο Φόιερμπαχ είχε την τόλμη να κατατάζει ως «υλιστή» – και ίσως βασισμένος σε αυτό ο Μαρξ ρισκάρει να συμπεριλάβει στο λόγο του αυτόν τον ζοφερό και αινιγματικό όρο του *Qual*.

Μέσα από την εγγεϊανή αυτή προσέγγιση της κριτικής διαφαίνεται ένας παγκόσμιος ανευρετικός κανόνας όσον αφορά τις διαδικασίες μεγάλου λογικού ή ιστορικού εύρους και η υιοθέτησή της εμπεριέχει αναπόφευκτα φόβο και δισταγμό. Όταν διαπιστώνουμε έναν θάνατο, την απώλεια του ενδιαφέροντος για κάτι, μια κατάρρευση, την κατάρρευση του σοβιετικού συστήματος για παράδειγμα, είναι φυσικά εύκολο να λάβουμε λεπτομερώς υπόψη εξωτερικά αίτια, και κυρίως τις συνειδητές και σαφείς ως προς τη στάση τους κριτικές που αποδίδονται σε αυτό, τις επιθέσεις και τις απότομες αντιλογίες που υπομένει από πλευράς των εχθρών του. Αλλά η έρευνα οφείλει να κατευθυνθεί κυρίως προς αυτού του είδους την εσωτερική κριτική, που, σε τελική ανάλυση, είναι αυτή που κρίνει. Η απώλεια του σχολαστικισμού, το τέλος του Διαφωτισμού, η απώλεια της υπόστασης του θεωρητικού φιλελευθερισμού οφείλονται μάλλον σε μια διαδικασία που τα κατέστρεψε εσωτερικά, παρά σε μομφές ή αφορισμούς, συχνά ορθούς, που εκστομιζόνταν εναντίον τους. Είναι αυτό που ο Χέγκελ ονομάζει στη φύση «θάνατο του ατόμου από το ίδιο». Τίποτα δεν πέφτει εξαιτίας της εξωτερικής κριτικής που δεν το έχει ήδη, υποσκάψει η εσωτερική κριτική.

Ο Ζουφρουά είχε δεχτεί την επιρροή του Χέγκελ, κατά κάποιον σχεδόν μυστήριο τρόπο, αφού το 1830, μερικά χρόνια μετά τη δημοσίευση του μεγάλης απήχησης άρθρου του με τίτλο «Πώς τελειώνουν τα δόγματα», δίδασκε την ακόλουθη ιστορική σύλληψη: «Ένα δόγμα παράγεται μέσω ενός απαραίτητου νόμου: κυριαρχεί μέσω ενός απαραίτητου νόμου· μέσω ενός απαραίτητου νόμου περνάει όταν η αποστολή του έχει ολοκληρωθεί. Αυτό του χριστιανισμού μου φαίνεται ότι ολοκλήρωσε τη μόρφωση της ανθρωπότητας και ότι την κατέστησε ικανή να γνωρίζει

την αλήθεια δίχως στοιχεία και να την αποδέχεται δίχως άλλα διαπιστευτήρια πέρα από την ίδια της την εμφάνιση».⁶

Ο Ζουφρουά, όπως ο Χέγκελ, αποδίδει τιμή στο χριστιανισμό, επειδή δημιούργησε τον ιδεαλισμό που τον καταστρέφει, τον ίδιο του τον νεκροθάφτη. Ο ίδιος νόμος είναι που, όσον αφορά ένα δόγμα, προκαλεί αρχικά επιχειρήματα προς υπεράσπισή του και ελεγείες, στη συνέχεια αμφιβολίες και ανησυχίες, και τέλος ρητές κριτικές και κατηγορίες. Ποια είναι, λοιπόν, η πιο αποτελεσματική κριτική, ή συγκεκριμένα, η πιο φονική: αυτή που καταδεικνύει, από την οπτική γωνία της αιωνιότητας, τα λάθη και τα εγκλήματα; Ή αυτή που περιγράφει, στο πλαίσιο της επικαιρότητας, τις αναπόφευκτες παρακμές; Μπορούμε να το συζητήσουμε. Αλλά εκ των πραγμάτων, η τελευταία, η ενυπάρχουσα και διαλεκτική κριτική, δεν αποκλείει την άλλη: αντίθετα την εμπεριέχει, την αποζητά, τη διαπνέει μυστικά.

Οι τρεις στιγμές της λογικής

Η εγελιανή θεωρία αποδίδει στην κριτική στιγμή μια μοναδική θέση στη λογική διαλεκτική διαδικασία, που προεικονίζει την ιστορική διαδικασία. Ο Χέγκελ το παρουσίασε με ποικίλους τρόπους. Ο πιο γνωστός τύπος βρίσκεται στην *Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών* και, πιο συγκεκριμένα, στην προκαταρκτική Έννοια.⁷ Η λογική διαδικασία είναι ένα όλον, αλλά μπορούμε να την αναλύσουμε, εάν θέλουμε, και να προκαλέσουμε την εμφάνιση πολλών στιγμών της, ή, όπως το έθετε ενίοτε ο Χέγκελ, πολλών πλευρών. Μεταξύ των πλευρών αυτών, η κριτική ή αρνητική πλευρά.

Το πράγμα θα έπαιρνε μια διασκεδαστική τροπή, εάν επιμέναμε στην κυριολεκτική αφομοίωση της εγελιανής λογικής στη σκέψη του Θεού. Πράγματι, θα εισαγάγαμε, λοιπόν, στη θεική σκέψη την αρνητικά ορθολογική πλευρά, συμπεριλαμβάνοντας τη ρητή κριτική της θεολογίας και της μεταφυσικής. Ο Βολταίρος θα γινόταν ένας διάκονος! Αλλά ο Χέγκελ δεν διαπράττει προφανώς μια τέτοια σύγχυση. Παρουσιάζει, λοιπόν, μια τρισδιάστατη σύλληψη της λογικής: «Η λογική έχει, όπως και η μορφή, τρεις διαστάσεις: την αφηρημένη ή σχετική με τη νόηση διάσταση, τη διαλεκτική ή αρνητικά ορθολογική διάσταση και τη θεωρησιακή ή θετικά ορθολογική διάσταση».

Η πρώτη είναι αυτή της νόησης, που ο Χέγκελ διαχωρίζει σαφώς από τον λόγο. Το πνεύμα είναι που, μέσα στη συγκεκριμένη αρχικά μάζα εντυπώσεων, ορίζει σύμφωνα με αυτό τα αντικείμενα, τα διαχωρίζει τα μεν από τα δε, ή, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση που προτιμά, τα προσδιορίζει, φτιάχνει από αυτά προσδιορισμένα πράγματα. Αυτή η προσέγγιση της νόησης, δικαιολογημένη και χρήσιμη μπροστά στην αντικειμενικότητα, είναι καθολική. Την υιοθετούμε όλοι. Παρουσιάζει βέβαια έναν μεγάλο κίνδυνο, τον οποίο όλοι διατρέχουμε. Τείνει να απο-

λυτοποιείται και να απολυτοποιεί τα προϊόντα της, τις ιδέες και τα πράγματα. Όχι μόνο θέτει τους ορισμούς τους και τους προσδιορισμούς τους, αλλά από τη στιγμή που τους θέτει, στηρίζεται σε αυτούς, αγκιστρώνεται από αυτούς, τους θεωρεί όντως πραγματικούς, αμετάβλητους, αιώνιους. «Η νόηση προσδιορίζει», και καλά κάνει, αλλά «διατηρεί μέσα στους προσδιορισμούς της» και αυτό είναι κακό. Έτσι, η νόηση διακρίνει, για παράδειγμα, τους ανθρώπους σε κύριους και υπηρέτες και συνεχίζει κατ' αυτόν τον τρόπο. Αλλά νομίζει ότι οι κύριοι είναι κύριοι και οι υπηρέτες είναι υπηρέτες κατά κάποιον τρόπο αιώνια, δεν βλέπει ότι υπάρχει δουλοπρέπεια στον κύριο και αξιοπρέπεια στον υπηρέτη, ότι ο ένας γίνεται ο άλλος, εξαλείφοντας τη διαφορά, και ότι η σχέση δουλοπρέπειας αυτή μπορεί να εξαφανιστεί.

Την πρώτη αφηρημένη στιγμή της νόησης, («τη μεταφυσική»), διαδέχεται, σύμφωνα με τον Χέγκελ, η συγκεκριμένα διαλεκτική στιγμή ή πλευρά, που καταστρέφει τους ιδιαίτερα επίμονους προσδιορισμούς. Πρόκειται για τη στιγμή της διάλυσης των επίμονων προσδιορισμών. Ο Χέγκελ το διατυπώνει ως εξής: «η διαλεκτική στιγμή είναι η ίδια η αυτό-κατάργηση (*das eigene Sichaufheben*) τέτοιων προσδιορισμών και το πέρασμα στο αντίθετό τους». Λέμε ότι ο ανταγωνισμός είναι ο ανταγωνισμός, διαφορετικός από το μονοπώλιο και αντίθετος από αυτό· αλλά όσο όλες οι συνθήκες παραμένουν ίσες, όσο ο ανταγωνισμός εξελίσσεται και οξύνεται, τόσο οι ανταγωνιστές φαίνεται να εξαλείφονται προς όφελος, τελικά, ενός, που αποδείχθηκε ο πιο ισχυρός και που απολαμβάνει στο εξής το μονοπώλιο. Στην ταινία του Λόουζι *Ο Υπηρέτης*, όσο πιο δουλοπρεπής φαίνεται ο υπηρέτης, τόσο περισσότερη επιρροή ασκεί στον κύριό του και στο τέλος γίνεται ο ίδιος ο κύριος.

Πρόκειται σαφώς για την αυτό-κατάργηση ενός προσδιορισμού και του περάσματος του στο αντίθετό του ή της υπέρβασης δυο προσδιορισμών αδιακρίτως ενωμένων στην κύρια αντίθεσή τους, την *eigenes Sichaufheben* τους! Στον Χέγκελ όλα είναι υποχρεωτικά αυτό- (*selbst*), αφού δεν υπάρχει τίποτα το εξωτερικό στη διαλεκτική κίνηση: ο αρχικός τύπος είναι ουσιαστικά το *έν και παν*, για το οποίο υπερηφανεύονταν οι τρεις σύντροφοι από το Τύμπινγκεν, ο Χέγκελ, ο Χέλντερλιν και ο Σέλιγκ και ακόμη περισσότερο η ίδια η αρχή της διαλεκτικής: *εν διαφέρειν εαυτώ!* Μια αυτό-διαφοροποίηση του Όλου και του κάθε Όλου, που ακολουθείται από μια αυτό-κατάργηση των διαφορών που απορρέουν από μια αυτό-σύνθεση – και σε αυτό το σημείο δεν υπάρχει πλέον ανάγκη επιστράτευσης του προθέματος *selbst*: μια συμφιλίωση. Στον Χέγκελ, η στιγμή αυτή της επανένωσης, την οποία ονομάζει «θετικά-ορθολογική», τρίτη πλευρά, εμπεριέχει την δεύτερη πλευρά, την αρνητικά-ορθολογική, διαλεκτική με την ειδική έννοια του όρου. Και πράγματι χρησιμοποιεί τον όρο διαλεκτική πολύ συχνά με τούτη την έννοια: τη στιγμή της άρνησης, της καταστροφής, της αποσταθεροποίησης, της κριτικής. Εκδηλώνεται στην ιστορία της φιλοσοφίας σε διάφορες στιγμές της εξέλιξης: στις σκεπτικιστικές περιόδους (αρχαίος ή σύγχρονος σκεπτικισμός) και στις κριτικές περιόδους.

Ο Μαρξ σε φημισμένα, και αινιγματικά μέχρι που τα αποκρυπτογράφησε πρόσφατα ο Ολιβιέ Μπλόχ⁸, γραπτά του επικαλείται το χαρακτήρα της κριτικής του Μπέουλ, αλλά επιμένοντας ακριβώς στην ενυπάρχουσα πρόθεσή του. Ενάντια στη μεταφυσική, το όπλο του Μπέουλ, μας λέει, ήταν «ο σκεπτικισμός, σφυρηλατημένος από τις ίδιες τις μαγικές φόρμουλες της μεταφυσικής (*aus den metaphysischen Zauberformeln selber*)». Στόχος του Μπέουλ ήταν να αποδείξει με το έργο του πως η μεταφυσική καταστρεφόταν από μόνη της. Ο Μαρξ διακηρύσσει το εξής: «Υποβάλλει, λοιπόν, τη μεταφυσική σε κριτική, σε όλη της την ιστορική εξέλιξη. Παριστάνει τον ιστορικό, για να γράψει την ιστορία του θανάτου της». Υπό ορισμένες συνθήκες, η κριτική ή η περιγραφή είναι το ίδιο πράγμα. Κατά συνέπεια, «η μεταφυσική θα υποκύπτει πάντοτε μπροστά στον υλισμό που έχει τώρα ολοκληρωθεί από το έργο της ίδιας της θεώρησης (*durch die Arbeit der Spekulation selbst*)»⁹. Ποια είναι η μητέρα του υλισμού; Η ιδεαλιστική θεώρηση! Ο σκεπτικισμός έπαιξε έναν ρόλο μετάβασης, τον ρόλο του της κριτικής των καθιερωμένων και παγιωμένων πεποιθήσεων. Όποια και αν είναι η εγκυρότητα αυτής της εκτίμησης του ιστορικού ρόλου του Μπέουλ, δείχνει σε κάθε περίπτωση τον εγγειανό τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ κατανοεί την αυτοκριτική μιας φιλοσοφίας, μιας ιδεολογίας, ενός συστήματος. Σε αυτή την περίπτωση, της μεταφυσικής.

Παράλληλα με τις σκεπτικιστικές περιόδους, υπήρξαν και άλλες στιγμές ιστορικά χαρακτηριστικές της κριτικής, του «αρνητικού-ορθολογικού», για παράδειγμα η φιλοσοφία εκείνη που συνδέεται στενά με την πολιτική πραγματικότητα, η γαλλική φιλοσοφία του 18ου αιώνα, του αιώνα της κριτικής. Γνωρίζουμε ότι ο Χέγκελ συνθέτει έναν τύπο διθυράμβου προς τιμή αυτών των γάλλων ηρώων της ελευθερίας της συνείδησης, της κριτικής τους για τον δεσποτισμό, την προκατάληψη, τη δουλοπρέπεια: «Αυτό το μείζον δικαίωμα της υποκειμενικής γνώσης, της υποκειμενικής κρίσης, της πεποίθησης, οι άνθρωποι αυτοί το κατέκτησαν ηρωικά με το μεγαλείο της ευφυΐας τους, το πάθος τους, τη φλόγα τους, το πνεύμα και το κουράγιο τους»¹⁰. Είναι σαφές: ο Χέγκελ δεν επιδεικνύει καμιά περιφρόνηση για το έργο της συνειδητής κριτικής και της καταστροφής. Βέβαια, η κριτική αυτή υπακούει σε ένα κίνητρο ενυπάρχον στο Παλαιό Καθεστώς, πολιτικό και πολιτισμικό, στο οποίο ασκείται κριτική. Ο Χέγκελ διευκρινίζει: «Η πλευρά αυτή θα δράσει με καταστροφικό τρόπο ενάντια σε αυτό που είχε καταστραφεί καθεαυτό...»¹¹.

Το θεωρησιακό

Μετά την αφηρημένη στιγμή της νόησης, έπειτα από την αρνητικά-ορθολογική ή διαλεκτική, ο Χέγκελ εξετάζει την τρίτη πλευρά, τη θετικά-ορθολογική ή θεωρη-

σιακή. Οι πιο σημαντικοί από τους Γάλλους του 18ου αιώνα είχαν προχωρήσει σχεδόν μέχρι αυτό το σημείο, αφού αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την απαραίτητα αντίθετη όψη της αρνητικά-ορθολογικής πλευράς. Ότι ολοκληρώνει μέχρι τέλους την κριτική του παλαιού αρχίζει ήδη να αποκαλύπτει και να εδραιώνει το νέο. Πρόκειται για την μια όψη του νομίσματος, που απαιτεί το αντίστροφο, την τρίτη πλευρά: «Το θεωρησιακό ή θετικά ορθολογικό κατανοεί την ενότητα των καθορισμών μέσα στην αντίθεσή τους, το θετικό που εμπεριέχει η διάλυσή τους (*Auflösung*) και το πέρασμά τους (σε άλλο πράγμα)».

Η λογική διαδικασία δεν μπορεί να παραμείνει στην αρνητική κριτική, ή στη διατηρημένη ή επαναλαμβανόμενη αντίθεση ως τέτοια. Στοχεύει σε μια λύση των αντιθέσεων ή, με μια ορισμένη έννοια αυτής της λέξης, τη συμφιλίωσή τους, αφού οι αντιθέσεις ή τα αντίθετα περιλαμβάνουν τα ίδια το θετικό. Δεν είναι δυνατόν στην έκθεση της εγγελιανής σκέψης να κάνουμε οικονομία της κριτικής, δηλαδή της διαλεκτικής στιγμής με τη στενή έννοια του όρου. Αλλά αρμόζει να την ενσωματώσουμε στην ολότητα. Στον εγγελιανισμό, δεν μπορεί κανείς να παραιτηθεί, με πλήρη θεωρητική αυστηρότητα, να αποδεχτεί παθητικά αυτό που κατέχει σήμερα πραγματικά, αφού το κάθε τι πραγματικό είναι από μόνο του αντιφατικό. Το να βουλευτεί κανείς σε αυτό δίχως άλλη ανησυχία, θα ήταν στην πραγματικότητα να βουλευτεί τυφλά με τη μία από τις αντιφάσεις που το αποτελούν, σε βάρος της άλλης, που θα εξακολουθούσε, ωστόσο, να παίζει αποτελεσματικά τον αρνητικό της ρόλο με την ίδια ένταση.

«Ό,τι είναι πραγματικό είναι ορθολογικό και ό,τι είναι ορθολογικό είναι πραγματικό!»

Ακριβώς επειδή είναι ορθολογικό, με την εγγελιανή έννοια του όρου, που εμπεριέχει άρα την «αρνητική» ή κριτική πλευρά, το πραγματικό δεν θα μπορούσε να παραμένει αμετάβλητο.

Αλλά ο Χέγκελ προκαλεί τη γέννηση μιας αστήρικτης δυσκολίας. Μαγεύεται τόσο από αυτή τη διαλεκτική στιγμή, από αυτήν την αιώνια κριτική στα πράγματα και στις κοινωνίες, από την οποία γεύτηκε ένα τόσο ωραίο παράδειγμα στο *Ο αιψιός του Ραμώ*, κρατά τόσο αυτή τη διαλεκτική στιγμή για την πρωτότυπη συνεισφορά της, την τόσο σημαντική στη λογική, που καταλήγει ενίοτε να βαφτίσει διαλεκτική όλη τη λογική διαδικασία, περιλαμβάνοντας την τρίτη πλευρά που ο ίδιος χαρακτήρισε θεωρησιακή. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε, από τη μία, να μπερδέψουμε όλη τη λογική με τη διαλεκτική, να μιλάμε για μια «διαλεκτική λογική» και, όπως αυτός, για τη «διαλεκτική της μέθοδο», και από την άλλη απομειώνεται τόσο από πλευράς του η θεωρητική στιγμή σε κάθε τι λογικό, ή ακόμη φιλοσοφικό, ώστε μιλάμε για την εγγελιανή φιλοσοφία ως κατ' εξοχήν «θεωρησιακή φιλοσοφία» και «θεωρησιακή μέθοδο».

Η σύγχυση φτάνει στο αποκορύφωμά της, δίχως ο Χέγκελ να έχει κάνει κά-

τι για να το αποτρέψει, απ' ό,τι φαίνεται, εάν πάρουμε παράλληλα τη λέξη θεώρηση με την παραδοσιακή της έννοια, αρκετά μεταβλητή και ασαφής, αλλά τελικά κοντά στην πνευματική αυτονομία και τον φιλοσοφικό ιδεαλισμό. Έτσι, αυτό που ο Χέγκελ περιγράφει ως «καθαρή θεωρησιακή φιλοσοφία» περιέχει πολλά περισσότερα από την τρίτη πλευρά, θεωρησιακή με την ιδιαίτερη έννοια αυτού του όρου, και άρα επίσης την αφαίρεση και την κριτική. Αντίστροφα, ένας αναγνώστης που θα θεωρούσε ότι μπορεί, αδικώς ή εύλογα, να σκεφτεί ότι κάθε αξιολόγηση αιτιολόγηση και κάθε πραγματική διαδικασία εμπεριέχουν την ολοκλήρωση της επανενοποίησης, της σύνθεσης, της συμφιλίωσης, της υπέρβασης, θα λέγαμε πως –το «θετικά ορθολογικό»– θα κριθεί δικαίως ότι συντηρεί το θεωρησιακό με την ιδιαίτερη έννοιά του, δίχως να αφοσιώνεται στη θεώρηση με την παραδοσιακή έννοια του όρου, στον ιδεαλισμό.

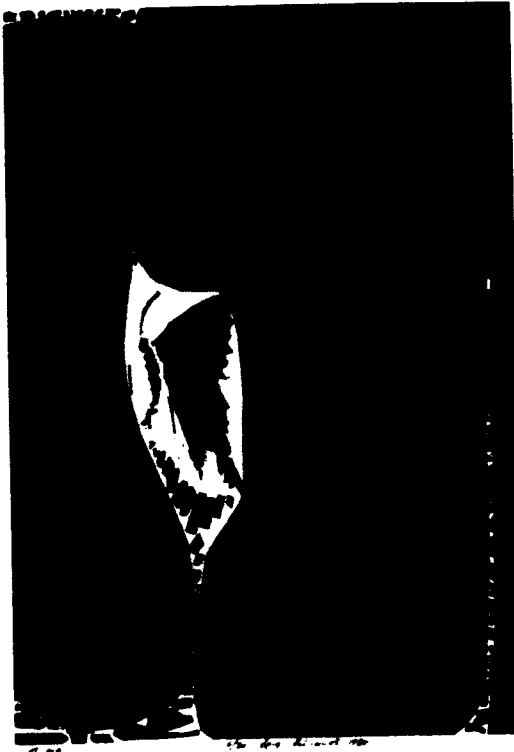
Εξ ου, δίχως αμφιβολία, η δυσκολία ενός μαθητή του Χέγκελ, του Μαρξ: αποδέχεται ρητά το θεωρησιακό με τη θετικά ορθολογική έννοια, με την ιδιαίτερη έννοια, δίχως την οποία η κριτική που χειρίζεται έξοχα δεν θα κατέληγε πουθενά και θα έχανε κάθε σημασία. Η δυσκολία αυτή θα παρέμενε στις αντιφάσεις που στερούνται κάθε νίκης. Αλλά δεν μπορεί να ανεχτεί την αξιολόγηση του θεωρησιακού για τη δική του υλιστική θεωρία, με την παραδοσιακή έννοια της λέξης, πράγμα που θα κλόνιζε όλο του το έργο βυθίζοντάς το στο σκοτάδι. Έτσι, αποκαλεί τολμηρά διαλεκτική όλη τη λογική διαδικασία, όπως είχε κάνει επεισοδιακά και ο Χέγκελ, περιλαμβάνοντας, εξόχως, την κριτική στιγμή, συγκεκριμένα διαλεκτική, αλλά επίσης, παραπλανητικά, τη στιγμή που ο Χέγκελ διέκρινε ως θεωρησιακή. Τα φιλοσοφικά λεξιλόγια, από όσο ξέρω, δεν διατηρούν αυτήν τη σημασία της λέξης θεωρησιακός, την εγγεληνή. Η μαρξιστική σκέψη είναι προφανώς θεωρησιακή, με την ιδιαίτερη έννοια της τρίτης εγγεληνής λογικής στιγμής.

Όπως και να έχει, η κριτική που βασανίζει εσωτερικά τον κόσμο δεν απαλλάσσει τους εκπροσώπους από την επίδειξη της ατομική τους άποψης, προφανώς με διαύγεια, αλλά επίσης με οξύνοια, με διορατικότητα και αργος. Όταν ο Μαρξ θέτει την πλειονότητα των έργων του υπό τον γενικό τίτλο κριτική, αρκεί να τα φυλλομετρήσουμε, ή τουλάχιστον να διαβάσουμε τις τελευταίες σελίδες τους, για να διαπιστώσουμε ότι αυτός ο όρος, η κριτική, όπως και ο όρος διαλεκτική, ορίζει επίσης αυτό που ο Χέγκελ αποκαλούσε το θεωρησιακό με την ιδιαίτερη έννοια της τρίτης πλευράς της λογικής: «Η συμφιλίωση (*Versöhnung*) του ανθρώπου με τον άνθρωπο και του ανθρώπου με τη φύση», όπως λέει ο Ένγκελς.

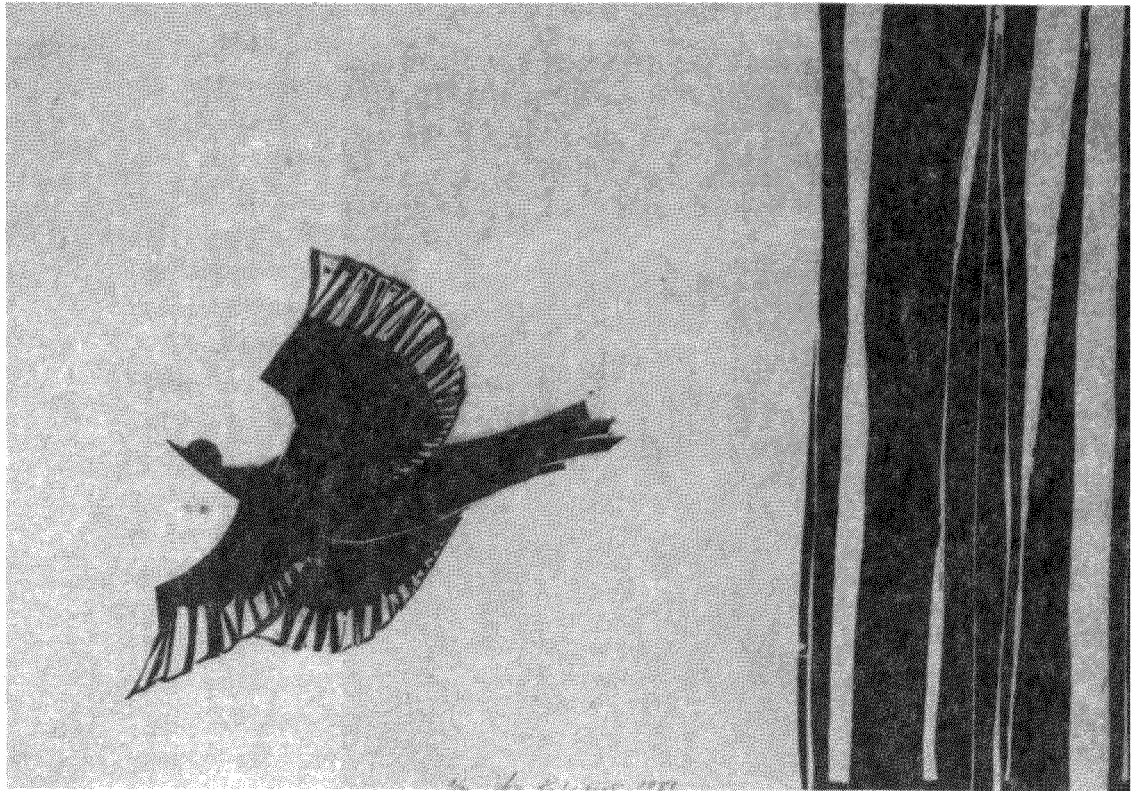
Είναι εμφανές ότι ο Μαρξ δεν αφήνει μια λεξιλογική δυσκολία να τον σταματήσει. Στο έργο του, αν και πρωτύτερα στο έργο του Χέγκελ, αυτό που έχει σημασία δεν είναι οι λέξεις αυτές: κριτική, διαλεκτική, θεώρηση, αλλά η έννοια που αναπτύσσεται, και κάθε φορά τοποθετείται, που αυτές ανακτούν.

Σημειώσεις

1. Στ.Μ. Αντί-κείμενο. Γερμανικά στο πρωτότυπο.
2. Στ.Μ. Προτσές, γερμανικά στο πρωτότυπο.
3. Στ.Μ. Δίκη, γαλλικά στο πρωτότυπο.
4. Στ.Μ. Μηχανισμός, διαδικασία, γαλλικά στο πρωτότυπο.
5. Αφορισμός από την περίοδο της Ιένας (Θουριγγία), *Dokumente zu Hegels Entwicklung* (Τεκμήρια σχετικά με την εξέλιξη του Χέγκελ), Frommann, Στουτγκάρδη, 1936, σ. 361-2
6. Jouffroy. «Du problème de la destinée humaine», στο *Mélanges philosophiques*, επανέκδοση «Corpus des Œuvres de philosophie en langue française», Fayard, Παρίσι 1997, σ. 360-361.
7. Encyclopédie des sciences philosophiques, I. *La science de la logique*, μετάφραση στα γαλλικά Bernard Bourgeois. Vrin, Παρίσι 1970, σ. 188-189 (*Encyclopédie*, επιμ. Georg Lasson, Λειψία 1920, σ. 104-106).
8. Olivier Bloch. *Matière à histoires*, Vrin, Παρίσι 1997, μέρος Β, κεφ. II, 4: «Marx. Renouvier et l'histoire du matérialisme».
9. *La Sainte Famille. Die Heilige Familie*, στο Marx-Engels-Werke, τ. 2, Dietz, Βερολίνο 1969, σ. 132 και 134.
10. *Leçons sur l'histoire de la philosophie*, μετάφραση στα γαλλικά P. Garniron, τ. VI, Vrin, Παρίσι 1985, σ. 1725.
11. Στο ίδιο, σ. 1724.

Αρια Κομανού, *Σύνθεση*, Νο 102, 1980

Αρια Κομμανού, Σύνθεση Νο 158, 1983